

HÜQUQ NORMALARININ TƏFSİRİNDƏ MƏHKƏMƏ TƏCRÜBƏSİ VƏ HÜQUQİ TƏFSİRİN ÜMUMQƏBULEDİLMİŞ ÜSULLARININ PROBLEMATİKASI

Hicrat Huseynzada & Vugar Sadigli
Bachelor degree student of Law faculty of
Baku State University

XÜLASƏ:

İstər müasir dövr, istərsə də, əvvəlki dövrlərin ən böyük hüquqi problemlərindən biri də hüquqi təfsir problemidir. Hüquqi təfsir dedikdə, təkə müəyyən bir normanın izah edilməsinə yönələn idraki proses deyil, həmçinin o idraki prosesin məntiqi yekunu başa düşülür. Hüquqi təfsir məsələsinin aktuallığı bir neçə obyektiv səbəblə bağlıdır: Belə ki, bir söz, ifadə, yaxud cümlə ayrı-ayrı hüquqsünaslar tərəfindən müxtəlif cür interpretasiya olunduğu üçün müxtəlif ictimai-iqtisadi formasiyaların bir-birini əvəz etməsinin məntiqi nəticəsi olaraq söz və ifadələrin mənasının “ikiləşməsi” və s. amillər hüquqi təfsiri müasir hüquq elminin əsas problemlərindən biri kimi səciyyələndirir. Təfsir termini semantik baxımdan çoxşaxəlidir. Təfsir dedikdə, təbii və ictimai hadisələrin izah edilməsinə yönəlmiş idraki proses başa düşülür. Hüquqi təfsir ümumi təfsirin bir növüdür. O halda ümumi olaraq təfsirin nə olduğunu təsbit etməklə işə başlamağın əhəmiyyəti vardır.1 Geniş mənada hüquqi təfsir “anlama” mənasına gəlir. Bu mənada hüquqi təfsir normada istifadə edilən bir ifadənin başa düşülməsidir. Dar mənada hüquqi təfsir dedikdə isə müəyyən bir normada istifadə olunan və mənası üzərində şübhə yaranan bir ifadənin anlamının müəyyən edilməsidir.2 Hüquqi təfsir hermenevtik bir zaman ölçümüdür. Belə olduqda, bəzən hüquq hermenevtikliyindən (legal hermentics) söz açılır. Hüquq hermenevtikliyi hermenevtikliyin ümumi nəzəriyyəsinin hüquqi mətnlərin təfsirinə tətbiqindən ibarətdir. Təfsirin məqsədi normanın mənasını yalnız izah etmək deyil, onun mənasını daha asan mühakimələrin dilinə tərcümə etmək, hüquq normasının məzmununu təfsir edilən hüquq normasının tətbiqinin asanlaşdırılması üçün təfsilatı ilə göstərməkdən ibarətdir.

Qanunçuluğun vahidliyinin təmin edilməsində, bütün ölkə ərazisində hüququn düzgün şəkildə unifikasiya və tətbiq edilməsində hüquqi təfsirin rolu böyükdür. Ən uğurlu hüquqi təfsir qanunvericinin iradəsini dolğun izah edən təfsirdir. Başqa sözlə desək, qanunvericinin

iradəsi hüquqi təfsirin təməl daşığıdır. Lakin normanı tətbiq edən orqan qanunvericidən istifadə etdiyi sözün hansı mənaya gəldiyini soruşmaq imkanına malik deyildir.[3]

HÜQUQ NORMALARININ TƏFSİRİNDƏ MƏHKƏMƏ ORQANLARININ ROLU

Təfsir aktlarının bir növünü məhkəmə orqanlarının təfsir aktları olan məhkəmə təfsiri (Interpretation judiciare) təşkil edir. Məhkəmə təfsiri məhkəmə təcrübəsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu aktlar müxtəlif əsaslara görə qruplaşdırılır:

- Hüquqi nizamasalma predmetinə görə - cinayət hüququ, əmək hüququ və s.
- Hüquq normalarının struktur elementinə görə - hipoteza,dispozisiya,sanksiya
- Formasına görə - Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumunun, Ali Məhkəmənin Rəyasət Heyətinin, müxtəlif məhkəmə kollegiyalarının qərarları, məhkəmə hökm, qərar və qətnamələri, məhkəmə təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi və s.
- Hüquqi qüvvəsinə görə - məcburi, yaxud tövsiyə xarakterli
- Təsir dairəsinə görə - məhkəmələrə aid olan və lokal xarakter daşıyan;

Məhkəmə şərh qanunun konkret hadisələrə tətbiq olunması üçün aparılan şərhdir. Qanunun konkret hadisələrə tətbiq olunması üçün şərh edilməsi qaçılmazdır. Bu səbəblə şərh məhkəmə orqanlarının fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Hakimlər qanunun qeyri-müəyyən olduğunu iddia edərək, qarşılarındakı işə baxmaqdan imtina edə bilməzlər, cinayət işlərində isə bəraət qərarı verə bilməzlər. Baxılan işdə

konkret əməlin, cinayət qanununun dispozisiyasında göstərilən əmələ aid olub-olmadığı hakim tərəfindən dəqiqləşdirməlidir, bundan sonra müttəhimin bəraətinə, ya da təqsirli olduğuna qərar verməlidir. Qanunun hər halda bir mənası var. Hakim normanı şərh edərək bu mənanı müəyyənləşdirməlidir. Bu metodu qanunda boşluq olduqda belə hakim tətbiq edir; qanunda boşluğun olduğunu müəyyənləşdirmək üçün hakim əvvəlcə tətbiq edilmə ehtimalı olan normanı şərh etməli və belə bir qənaətə gəlməlidir ki, müvafiq norma qarşısında olan hüquqi faktlara tətbiq oluna bilməz. Məhkəmə şərhilə əlaqədar bəzi xüsusiyyətləri qeyd etmək məqsədmüvafiqdir. Məhkəmə şərhinin bağlayıcılığı bu şərhilə edilən məhkəmənin önündəki konkret hadisə ilə məhduddur. Lakin, bu deyilənlər aşağı instansiya məhkəmələrinə aiddir. Yuxarı instansiya məhkəmələrinin apardığı şərhilər daha məcburi qüvvəyə malikdir. Məsələn, ölkə daxilində istehlak miqdarı qədər (beş qrama qədər) mariyuana gəzdirmək cinayət məsuliyyətinə səbəb olmur. Amma xaricdən ölkəyə bir qram mariyuana gətirən şəxsin cinayət məsuliyyəti yaranır. Ali Məhkəmə Plenum qərarı ilə müəyyən edib ki, bir qram mariyuananı ölkəyə gizli gətirən şəxsin cinayət məsuliyyəti yaranır, lakin narkotik malları daşımaya görə deyil, narkotik malların qaçaqmalçılığına görə cinayət məsuliyyəti yaranır. Ali Məhkəmənin normanın şərhilə qərarları, plenum qərarı olmasa belə, tamamilə identik olan hadisələrdə aşağı instansiya məhkəmələrini bağlamalıdır (məcburi qüvvəyə malikdir). Habelə Konstitusiyaya Məhkəməsi baxımından vəziyyət fərqli ola bilər. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin 4-cü bəndinə görə, “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Milli Məclisinin, Nazirlər Kabinetinin, Ali Məhkəmənin, Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun, Naxçıvan MR Ali Məclisinin sorğusu əsasında Konstitusiyaya və qanunları şərh edir.” Bu cür şərh isə konkret hadisələrə bağlı deyildir, geriyə qüvvəsi vardır və ölkə ərazisində hər kəs üçün məcburidir. Hərçənd, Konstitusiyaya Məhkəməsi qərarlarında “qərar elan olunduğu gündən qüvvəyə minir.” ifadələrinə rast gəlinir, bu ifadə hüquqi müəyyənlik prinsipini təmin etməyə, normanın geriyə tətbiq etməmə məqsədini güdür. Lakin, bu ifadə bütün hadisələrdə irəliyə doğru tətbiq olunacaq mənasına gəlmir, dərhal tətbiq etmə kimi anlaşılmalıdır. Xüsusilə, baxılmaqda olan işlərə Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarı şərh tətbiq edilməsə, Konstitusiyaya Məhkəməsinə

konkret işdə tətbiq olunan qanun normasının şərhilə bağlı müraciət etməyiniz heç bir mənası qalmaz. Məhkəmə şərhilə prinsip olaraq sərbəstdir. Hakim qarşısında işdə müəyyən bir qanunu şərh edərkən bu qanunla bağlı başqa məhkəmələrin (eyni dərəcəli məhkəmələr) təfsirini məcburi saymır. Məhkəmə şərhində eyni bir hakim başqa hadisədə qanunu başqa cür təfsir edə bilər. Bunula belə, məhkəmə şərhinin sərbəst olması o demək deyildir ki, hakimlər əsassız olaraq, istədikləri kimi qanunu təfsir edə bilərlər. Çünki, apelyasiya instansiyasına şikayət zamanı hakimin etdiyi təfsir yoxlanılmağa məruz qalır. Beləliklə, hakimlər etdikləri təfsirləri məntiqi və elmi əsaslara söykəmək məcburiyyətindədirlər. Habelə, yuxarı instansiya məhkəmələrinin təfsiri də müəyyən metod və məntiq qaydalarına əsaslanmalıdır. İyərxi quruluş təfsirdə özbaşınalıqda dəlalət etmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə təfsir aktlarının təsnifatının verilməsi, onların subyektlərindən törəmədir. Qərarların, hökmlərin, qətnamələrin hansı məhkəmə tərəfindən verilməsi təfsir aktlarının hüquqi təbiətinə və qüvvəsinə təsir göstərir. Məhkəmə fəaliyyəti zamanı qəbul edilən aktlar – kazual xarakterli təfsir aktları iki əsas formada olur:

- a) Konkret işlərə mahiyyəti üzrə baxılarda çıxarılan məhkəmə qərarları, hökmlərini və qətnamələri şəklində;
- b) İkinci instansiya məhkəmələrinin (məhkəmə kollegiyalarının, Məhkəmə Rəyasət Heyətinin, Plenumun qərarları) nəzarət qaydasında baxıb, birinci instansiya məhkəmələrinin qəbul etdikləri qərarların qanuni və əsaslı olmasına dair qəbul etdikləri qərarlar.

Birinci halda, birinci instansiya məhkəməsi ilə mahiyyəti üzrə baxır. İkinci halda, yuxarı məhkəmə işə kassasiya və ya nəzarət qaydasında baxır, aşağı məhkəmənin işə dair qəbul etdiyi aktın qanuniliyini və əsaslılığını təsdiq edir, yaxud da iş üzrə qərarı ya tamamilə, ya da qismən ləğv edir, onlara işi düzgün həll etmək üçün tövsiyələr verir.

Hüquq ədəbiyyatında yuxarı məhkəmələrin tövsiyə xarakterli göstərişlərinin məcburi xarakteri barədə məsələ mübahisəlidir. Bu göstərişlər bəzən qeyri-hüquqi sayılmışdır.[4]

Digər müəlliflərin fikrinə görə, ikinci instansiya məhkəmələrinin konkret iş üçün verdikləri hüquq

normasının təfsiri aşağı məhkəmələr üçün məcburi əhəmiyyət daşımalıdır. Bu qayda məhkəmə orqanlarının iyearxik quruluşuna əsaslanır. Bir qrup alimlərin fikrincə isə yuxarı məhkəmələrin təfsir formasındakı göstərişləri hansı məhkəməyə aiddirsə, həmin məhkəmə üçün məcburidir. İkincilər bunu onunla əsaslandırır ki, bu rəsmi təfsirin hüquqi təbiətindən irəli gəlir. Ədəbiyyatda belə bir fikir də vardır ki, məhkəmələr üçün ancaq Ali Məhkəmənin məhkəmə təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi haqqında rəhbər göstərişləri məcburi xarakter daşımalıdır. Belə göstərişlərin məcburi xarakterli olması hakimlərin müstəqilliyi və ancaq qanuna tabe olması prinsipini pozmur, bu, işin tam həll edilməsi deyildir. Konkret iş üçün formal məcburi qüvvəyə malikdir. Hüquq normasının təfsiri hüququnun mənbəyi kimi çıxış edə bilməz. Lakin, hüquqi təfsirin hüquq tətbiqetmənin nisbi mənbəyi kimi realizə oluna bilər. Hüquqi təfsirin məcburiliyi dedikdə təfsir olunan qanunun məzmunundan irəli gələn düzgün olan bütün təfsirlərin məcburi xarakter daşması nəzərdə tutulur. Təfsirin tələblərinin düzgün yerinə yetirilməsi qanunun özünün düzgün yerinə yetirilməsi deməkdir. Buna uyğun olaraq göstərmək lazımdır ki, anqlo-sakson hüquq sisteminə kazual təfsir bir konkret iş üçün nəzərdə tutulsa da, onu analoji işlərə tətbiq etmək olar. Hüquq normalarının təfsirinin presedentliyindən danışmaq qanuna uyğundur. Presedent dedikdə, analoji məsələlərin həlli üçün olan müəyyən konkret bir iş üçün verilmiş məhkəmə və ya inzibati qərarlar nəzərdə tutulur. Hüquq ensiklopedik lüğətdə presedent (praecedens - əvvəlki, qabaqcadan gələn) analoji işlərin həllində nümunə olaraq qiymətləndirilən konkret hallar üçün davranış qaydası kimi müəyyən edilir. Məhkəmə presedenti onu verən məhkəmələrin özləri və aşağı instansiya məhkəmələri üçün məcburi xarakter daşıyan konkret iş üzrə qərarıdır. Haqlı olaraq, R.David qeyd edir ki, ingilis hüquqşünasları öz hüquqlarını məhkəmə təcrübəsi hüququ kimi qiymətləndirirlər.[5] Qeyd etmək lazımdır ki, belə halda formal olaraq təfsirin bir konkret iş üçün nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, normanı tətbiq edən orqanların iyearxik quruluşuna uyğun olaraq, aşağı orqan həmişə qanunu anlamaqda və tətbiq etməkdə yuxarı orqanı nümunə götürməyə çalışır. Yuxarı instansiya məhkəməsinin hüquq normasının təfsiri haqqında çıxardığı qərar bir növ etalon qismində çıxış edir. Belə bir təcrübənin mövcud olduğu vəziyyətdə istər-istəməz interpretasiya vəziyyət yaranır, yəni

təfsir qeyri-formal xarakter daşıyır. Beləliklə, yuxarı instansiya məhkəməsinin konkret işlər üçün nəzərdə tutulan təfsiri formal cəhətdən məcburi xarakterli olmasa da, faktiki olaraq ümumməcburi xarakter daşıyır. Bu halın ümumi məcburi qüvvəyə malik olması ümumi məcburi qanunlardan düzgün nəticə çıxarmaqdan, yuxarı instansiya orqanlarının nüfuzundan irəli gəlir. Məhkəmə təcrübəsinin əsas xülasələri bunlardır:

- 1) Belə təfsir aktları idarədaxili xarakter daşıyır və onlar aşağı məhkəmələrə aiddir.
- 2) Onların təsir dairəsi məhkəmənin səlahiyyətləri çərçivəsində məhdudlaşdırılır;
- 3) Məhkəmə təcrübəsinin xülasələri idarəçilik xarakteri daşıyır, məhkəmələr arasında subordinasiya (hakimiyyət-tabeçilik) münasibətlərində öz əksini tapır.

Məhkəmə təcrübəsinin xülasələri tabeçilikdə olan məhkəmələrin fəaliyyətində eyni qaydada rəhbərlik etmək vasitəsi kimi çıxış edir. Belə xülasələrin həqiqiliyinə düzgün nəzarət edilməsi məqsədi ilə onlar yuxarı məhkəmələrə göndərilir. Aşağı məhkəmələrin göstərilən xülasələri rəhbər tutaraq işə baxdıqları zaman, həmin xülasələrə istinad edərək işi həll etmək hüquqları yoxdur. Bunu belə izah etmək olar ki, məhkəmə təcrübələri xülasələri hüququn mənbəyi deyildir. Göstərilən əlamətləri görə, demək olar ki, yuxarı məhkəmə orqanları tərəfindən xülasələr tabelikdə olan məhkəmələrin fəaliyyətində ancaq rəhbər başlanğıcdır. Öz hüquqi qüvvəsinə görə, əhəmiyyətinə görə onlar kazual təfsir ilə Ali Məhkəmənin qərarları arasında aralıq mövqe tutur. Ali Məhkəmənin məhkəmələrin təcrübəsinin ümumiləşdirilməsinə dair rəhbər müddəaları təbiətinə və hüquqi qüvvəsinə görə müəlliflər arasında fikir ayrılığına səbəb olur. Əksər müəlliflər belə aktların aşağı məhkəmə orqanları üçün məcburi xarakter daşdığını, digərləri isə belə aktların hüquq praktikasının digər sahələrində yayıldığını qəbul edirlər.

HÜQUQ NORMATIVİNİN TƏFSİRİNİN ÜMUMQƏBULEDİLMİŞ ÜSULLARI

Hüquq normalarının müxtəlif təfsir üsulları vardır. Təfsir üsulu hüquq normasının məzmununu müəyyən etmək üçün istifadə olunan bircinsli ictimai münasi-

bətlərin və vasitələrin məcmusudur. Burada vasitə dedikdə, təfsir prosesində istifadə olunan həqiqi biliklərin mənbələri başa düşülür. Bu qrammatika haqqında, qanunların yaranma tarixi haqqında və sair haqqında bilikdir. Təfsirin ümumqəbuledilmiş üsulları aşağıdakılardır:

- a) Qrammatik təfsir üsulu;
- b) Sistematik təfsir üsulu;
- c) Məntiqi təfsir üsulu;
- d) Tarixi təfsir üsulu;
- e) Teleoloji təfsir üsulu (ratio legis)
- f) Konseptualist təfsir üsulu

Qrammatik təfsir (Literal rule) metodunda qanun maddəsinin mənası, bu maddənin mətnində istifadə olunan kəlimələrinə, bu kəlimələrin cümlənin daxilindəki mövqeyinə, söz sıralamasına və durğu işarələrinə baxılaraq müəyyən edilir. Və ən əsası bu təfsir metodunda sözlərin lüğəvi mənası, qrammatik qaydalar, hətta bəzən bir vergülün yeri vacib rol oynayır.[6]

Yəqindir ki, qanun maddəsinin nə mənə verdiyini bilmək üçün hər şeydən əvvəl o maddənin mətninə, mətnə istifadə olunmuş sözlərə baxmaq lazım gəlir. Təfsirdə ilk işlədilən metod məhz qrammatik təfsir metodudur, çünki digər metodlara qrammatik təfsirlə ədalətli nəticələr əldə olunmadıqda müraciət edilmişdir. Yəni də digər təfsir metodlarında da qrammatik təfsirin müəyyən qədər yeri var. Lakin, bu təfsir metodunun ayrıca fərqi bundan ibarətdir ki, qanundakı ifadənin mənası əsas sayılır, burada qanun mətninin sözlər əsas sayılır və bu sözlərdən xaricə çıxmaq istənilir.

Hüquq normalarının məzmununun hamı tərəfindən düzgün, eyni cür başa düşülməsinə nail olmaq məqsədilə qanunverici özü də hərfi təfsir verə bilər. Məsələn, Qədim Hindistanın hüquq mənbəyi olan “Manu” qanunlarının səkkizinci fəslinin 332-ci paragrafında göstərilir ki, soyğunçuluq mülkiyyətinin gözləri qarşısında törədilən və zorakılıqla müşayiət olunan əməldir. Oğurluq isə mülkiyyətinin olmadığı vaxt törədilən əməldir.

İngilis dilində bu metod textualism adlanır. ABŞ-da

bu metodun tərəfdarları qeyd edir ki, əsas qanun konstitusiyaya mətnində işlədilən sözlər günlük işlədilən, dildəki sadə və aydın mənələrdə təfsir olunmalıdır. Yəni bir vətəndaşın qanun mətnini alıb oxuması ilə anladığı nədirsə, qanunun mənası odur. Müxtəlif dillərdə yazılmış beynəlxalq hüquqi sənədlərin və Avropa İttifaqı qanunvericiliyinin təfsirində də qrammatik təfsir metodundan tez-tez istifadə edilir. Maddənin ingiliscə mətni təfsir olunarkən hər hansı bir sözlə bağlı tərəddüd yaranarsa, eyni maddənin fransızca mətninə baxılır. Bəzən fransızca sözün ingiliscə sözə görə, bəzən də ingiliscə sözün fransızca sözə görə mənası daha aydın ola bilər. Daha aydın olan dil əsas alınaraq maddə mətni təfsir olunur.[7] Bu, qrammatik təfsir metodudur. Bir şeyi də vurğulamaq lazım gəlir ki, qrammatik təfsir ratio legis nəzərə alınmadan edilməməlidir.

Bir sıra xüsusi terminlər vardır ki, hərfi təfsir zamanı bunların mənasının aşkar edilməsi zəruridir. Məsələn, qarant – bank, digər kredit idarəsi və ya sığorta təşkilatıdır. İcrasının ekstsessi, icraçı tərəfindən razılaşdırılmış ümumi niyyətdən kənara çıxmaqla, yəni cinayətin digər iştirakçılarının qəsdilə əhatə olunmayan başqa cinayətin törədilməsidir; residivist 1960-cı il Azərbaycan Respublikasının CM-də işlədilən bu söz 1999-cu il CM-də işlədilmir, mənası təkrar cinayət etmiş şəxs deməkdir.

Qrammatik təfsir də tənqiddə məruz qalmışdır. Bu təfsir metodu parlamentin iradəsinin qanun mətnində tam olaraq əks olunduğu fərziyyəsinə dayanır. Yəni, qanunverici orqan öz niyyətini bildirmək üçün tam düzgün ifadələrdən istifadə edir. Qrammatik təfsirdə ən çox tənqid edilən tərəf məhz budur. Çünki, qanun layihələrinin hazırlanma prosesi çox mürəkkəb və texnikidir. Doğrudur, müvafiq komissiyalar bu işlə məşğul olur, lakin deputatların bəzən qalın və yorucu mətnləri oxuyub tam “təftiş” etməsi sual doğurur. Keçmiş qanun mətnlərinin təfsirində bu metod digər tənqid cəbhəsi açıq. Bu tənqiddə görə, qanun mətnində istifadə olunan sözlərin mənası zamanla dəyişə bilər. Habelə, zaman keçdikcə qrammatik qaydalar da dəyişə bilər. Bu dəyişiklikləri nəzərə almadan edilən təfsir yanlış olacaqdır. Qrammatik təfsir hüquq normasının təfsirinin mütləq düzgün metodu kimi çıxış etmir, məsələn Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 741-ci maddəsində deyilir: “Əgər müqavilənin iştirakçıları borcun faizlərlə verilməsini şərtləşdirərlərsə, faizlər müvafiq surətdə bir ilin sonunda ödənilməli, borc bir il başa çatanaqədər qaytarılmalıdır, borcun qaytarılması

ilə bir vaxtda ödənilməlidir”. Bu maddəni qrammatik təfsir etdiyimiz təqdirdə, maddənin imperativ (məcburi) xarakter daşdığı hesab oluna bilər. Lakin, MM-nin 6.3-cü maddəsinə nəzərən deyə bilərik ki, 741-ci maddə dispozitiv xarakterlidir, yəni göstərilən misalda maddənin hipotезasını qrammatik təfsir etmək, qanunvericinin iradəsinin təhrif olunmasına səbəb ola bilər. Sistemativ təfsir üsulu hüquq normalalarının sistemliyindən irəli gəlir. Bu təfsir metodu qanun maddələrinin tək-tək ələ alınmasından çox, bütöv maddənin tutarlı bir sistem olaraq ələ alınmış təfsir olunmasını ehtiva edir.

Sistemativ təfsir metodunun kökündə latın dilindəki bu prinsip var – *Nemo aliquid partem intelligere protest antequam forum perlegit* (heç kim bütün oxumadan bir parça hissəni düzgün anlamaz). Yəni, bu ifadəyə görə, bir mətni bütövlükdə oxumadan o mətnin bir hissəsini anlamaq mümkün deyildir. Deməli, mətnin bir bölməsinin ən yaxşı şərhini, o bölmədən əvvəl və sonra gələn bölmələrin gözönündə tutulması ilə edilən şərhdir. Bu təfsir üsulunda hüquq normasının hüquq sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsinin obyektiv əsası kimi ictimai münasibətlər çıxış edir. Sistemativ təfsir metodundan çıxış edərək, deyə bilərik ki, CM-in xüsusi hissəsində “sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər” fəslinin digər fəsilərdən əvvəl verilməsi bu növ cinayətlərin daha çox ictimai təhlükəli olduğu anlamına gəlir. Sistemativ təfsir zamanı hüquq norması həm eyni sahəni digər hüquq norması ilə, həm də başqa sahədən olan hüquq norması ilə müqayisə edilə bilər. Bizans hüququnun mənbələrindən biri “Ekloqa”nın 17-ci titulu cinayət və cəzaya həsr olunmuşdur. Burada cinayətlərin bir neçə növü: dövləti cinayətlər, din əleyhinə olan cinayətlər, şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər, əmlak cinayətləri, ailə və mənəviyyət əleyhinə olan cinayətlər göstərilirdi. Cinayətlərin bu cür sıralanması heç də təsadüfi deyildir. Bu titulu sistemativ təfsir etdiyimiz təqdirdə görə ki, bu cinayətlər ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə sıralanmışdır.[8]

Sistemativ təfsir anlayışının təməlinə hüquq normalalarının tutarlı bir sistem meydana gətirdiyi fikri mövcuddur. Bu cür təfsirin məqsədi normalar arasındakı sistemativ əlaqələri kəşf etmək və hər normanı ən uyğun yerə yerləşdirməkdir.

Sistemativ təfsir üsulu, xüsusilə *lex imperfecta* (qeyri-təkmil qanun) olaraq bilinən normaların təfsir olunmasında vacib rol oynayır. Belə normalar qayda qoyur, lakin bu qayda üçün sanksiya məcburi deyildir. Demək,

bir-birini tamamlayan bu tip normalar varsa, bunların təfsir olunmasında sistemativ təfsirdən istifadə oluna bilər. Hüquq nəzəriyyəsində sistemativ təfsirin bəzi qisimləri “Məntiqi təfsir” başlığı altında təhlil edilir. Fransız hüquqşünas-alim Klaude Du Paskuer məntiqi təfsirin daha konkret, sistemativ təfsirin isə daha çox mücərrəd və elmi xarakter daşdığı qeyd edir.[9]

Məntiqi təfsir üsulu müstəqil təfsir üsulu olmaqla qanunun mənasını məntiq qanunlarını tətbiq etməklə aydınlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Məntiqi üsul bütün təfsir növlərində tətbiq edilir. Bu üsulun məğzində hüquq normalalarının mənasının onların qanunçuluğun ümumi prinsiplərinə əsasən açılması dayanır.

Məntiqi təfsir üsulu sistemativ üsuldan onunla fərqlənir ki, məntiqi təfsirdə hüquq normasının hüquq sistemində yerini müəyyən etmək lazım deyildir. Normanın quruluşunu təşkil edən ünsürlərin aşkar müqayisə edilməsi də məntiqi təfsir üsuluna daxildir. Məntiqi təfsirdə ən geniş yayılmış, qəliz əməliyyatlardan biri də anlayışı məntiqi analizidir. Bildiyimiz kimi, hüquq norması ümumi və mücərrəd davranış qaydasıdır. Ümumi və mücərrəd anlayışlardan istifadə edilməsi ona bu xarakteri verir. Konkret şəraitlərdə isə konkret subyektlər tərəfindən normanın tətbiqi üçün onu konkretləşdirmək, təfsilatlı göstərmək lazım gəlir. Buna anlayışın məntiqi analizi yolu ilə nail olmaq mümkündür. Analizdə anlayışın əlamətləri hissələrə bölünür, onun həcmi müəyyənləşdirilir. Nəticə olaraq, anlayışın məzmunu və həcmi daha konkret mülahizələrin məcmusunu ifadə edir.

Tarixi təfsir (legislative history) üsuluna görə, qanunverici bu və ya digər hüquq normasının cəmiyyətin obyektiv qanunauyğunluqlarının tələbinə uyğun və konkret tarixi şəraitdən asılı olaraq müəyyən edir. Burada hüquq dövlət siyasətinin və vəzifələrinin həyata keçirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir. Buna görə də, hüquq normasının mənası yalnız o halda qanunvericinin iradəsinə uyğun olaraq aydınlaşdırıla bilər ki, qanunverici həmin normanı verərkən nəyi əsas tutduğu, nə kimi məqsədlər güddüyü aşkara çıxarılsın, normanın məzmunu onun meydana çıxdığı tarixi şəraitlə əlaqələndirmiş olsun. Hüquq normasının bu cür aydınlaşdırılması tarixi təfsir üsulu adlanır. Çox vaxt normanın özündə, öz mətnində tarixi təfsir verilir.

Tarixi təfsir üsuluna misal olaraq, ÇXR-in 1982-ci il Konstitusiyasını göstərmək olar: Çinin bu konstitusiyasının bu preambulasında müasir dövr “sosializm quruculuğunun başlanğıc mərhələsi”, Çin cəmiyyəti

isə sosialist quruluşu kimi müəyyən edilir. Burada eyni zamanda “Çin xüsusiyyətləri ilə sosializm” və “Müasirləşdirilmiş sosializm” haqqında (konstitusiyaya 1993-cü ildə ÇKP-in 1992-ci ildə keçirilmiş 14-cü qurultayının qərarları əsasında daxil edilmiş düzəlişlər) danışılır. Bu müddəalardan çıxış edərək deyə bilərik ki, konstitusiyanın məzmununu onun meydana çıxdığı tarixi epoxa ilə əlaqələndirilmişdir.[10]

Teleoloji təfsir (ratio legis) üsuluna keçməzdən qabaq teleoqiya təliminə anlayış verək. Bu təlim dünyada hər şeyin qabaqcadan müəyyən olunmuş bir məqsədə uyğun olaraq yaradıldığını və inkişaf etdiyini irəli sürən təlimə deyilir. Həmin təlimə görə, dünyada hər şeyin “nə üçün?”, “nə səbəbə?” kimi suallarla sorğulayıb öyrənmək olar.

Bu təfsir üsulu hüquq normasının məqsədinə və dəyərlərinə uyğun şərhini nəzərdə tutur. Təlimin kökündə dayanan “telos-məqsəd” kəlməsi üsulun məğzində durur. Bu təfsir üsulu geniş yayılmışdır, belə ki, Avropa İttifaqı Ədalət Məhkəməsinin və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin tətbiq etdiyi əsas təfsir üsulu budur.

Teleoloji təfsirə görə, hüquq da yaşayan varlıqdır, hansı ki, zaman keçdikcə o da dəyişir və zamanın tələbinə uyğunlaşdırılır. Qanunun mətni, ya da hazırlıq işləri qanunun şərhinə kömək edə bilər, lakin bunlarla kifayətlənmək olmaz. Bunlarla yanaşı, qanunun məqsədini və zamanın ehtiyaclarını göz ardı etməməliyik. Belə ki, hüquq yaşayan bir sistem olduğuna görə, hər nəslin və hər dövrün tələblərinə cavab verməlidir. Bundan da yola çıxaraq deməliyik ki, qanunlar tətbiq olunduğu dövrdəki ehtiyaclarla uyğun şərh olunmalıdır. Teleoloji təfsir tərəfdarları deyir ki, zamanla dəyişən ehtiyaclar səbəbiylə, qanunun köhnə tərzdə tətbiqi cəmiyyətdəki ədalət hissəsinə zidd nəticələr doğursasa, qanunun belə ədalətsiz vəziyyəti ortadan qaldırılacaq tərzdə təfsir olunmalıdır.

Lakin, bu üsul da tənqidə məruz qalır. Bu üsula görə, qanunlar qüvvəyə mindikdən sonra qanunvericinin iradəsindən çıxıb müstəqil varlığa çevrilirlər. Bu fikir nəzəri olaraq tutarlı deyil. Yəni hər bir hüquq norması öz qüvvəsini qanunvericinin səlahiyyətindən alır. Digər baxımdan, qanunun günün tələbinə görə tətbiqi hüququn tətbiqində qeyri-sabitliyə gətirib çıxara bilər. Bu üsulun tətbiqi ölkədə hüquq birliyini və sabitliyini poza bilər. Həmçinin, bu üsulun həddən ziyadə tətbiqi hakimiyyətlər bölgüsü prinsipinə ziddir. Çünki, bu cür təfsirdə məhkəmə orqanı konstitusiyaya və qanunda ol-

mayan norma qoya bilər, bu da normalda qanunvericiliyə xass səlahiyyətdir.

Konseptualist təfsir metodu Alman tarixi hüquq məktəbi tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu üsulla görə, müəyyən bir hüquq normasını şərh edərkən “sosial həqiqət”dən və ya konkret gerçəklikdən daha çox hüquq normasının mücərrəd tərkibindən yola çıxmaq lazımdır. Hüquq normasının tərkibi hüquq elminin meydana gətirib inkişaf etdirdiyi terminlər ilə müəyyən olunmalıdır. Beləliklə, bu təfsir üsulunda “mülkiyyət”, “öhdəlik”, “müqavilə”, “əqd”, kimi təməl terminlər böyük rol oynayır. Konseptualist təfsir üsulunun tərəfdarları, qanunun ölkənin hər yerində eyni cür şərh olunub tətbiq olunmasını istəyirlər.

Həcminə görə təfsir 3 növə bölünür:

a) Hərfi təfsir – normanın məzmunu ilə onun hərfi ifadəsi arasında uyğunsuzluq meydana çıxarsa, demək qanunun hərfi mənası ilə onun ruhu üst-üstə düşmür. Bu zaman hərfi təfsir insanların köməyinə gəlir.

b) Məhdudlaşdırıcı təfsir — əgər aydınlaşdırma zamanı müəyyən edilə ki, hüquq normasının həqiqi məzmunu onun mətni ifadəsindən dardır, o zaman normanın mətni ilə onun məzmunu tam uyğunlaşdırılmalıdır.

c) Genişləndirici təfsir — əgər normanın təfsirinin nəticəsi göstərsə ki, normanın həqiqi məzmunu onun mətni ifadəsindən bir qədər genişdir, onda normanın genişləndirilmiş təfsiri verilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Georges Kalinawski, “Philosophie et logique de l'interprétation en droit” Archives de la philosophie du droit, 1972, p.39.
2. Jerzy Wroblewski, “Interpretation en droit: theorie et ideologie” Archives de la philosophie du droit, 1972, p.53.
3. Kemal Gözler, “Hukuka Giriş”, s.156.
4. Строгович М.С. «Проверка законности и обоснованности судебных приговоров» Изд. АН. СССР, 1956,с.250.

5. R.David, "Basics of Modern Law System", 1976, p.301. 3

6. H.Hatemi, "Medeni Hukuka Giriş", İstanbul, 1999, s.99.

7. Fisher v Bell (1960), UK Divisional Court

8. M.Məlikova, E.Nəbiyev, "Xarici Ölkələrin Dövlət və Hüquq Tarixi", I hissə, səh.241.

9. Claude Du Pasquier, Introduction À la Théorie Générale Et À la Philosophie du Droit,

10. V.Y. Çirkin, "Xarici Ölkələrin Konstitusiyaya Hüququ", səh. 580.

